

Ἡ περὶ τῆς νεολιθικῆς καὶ μινωικῆς Κρήτης βιβλιογραφία διὰ νὰ εἶναι ὅσον πρέπει χρήσιμος θὰ ἔδει νὰ εἶναι πληρεστέρα καὶ μᾶλλον συστηματική. Ἡ χρησιμοποίησις τῆς εἰς τὰς σημειώσεις παρεννευρομένης βιβλιογραφίας εἶναι πολὺ δύσκολος, ἂν μὴ ἀδύνατος.

Οἱ πίνακες ὀνομάτων, ὕλης καὶ περιεχομένων δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ θεραπεύσουν τὴν ἐκ τῆς παραλείψεως τοῦ πίνακος τῶν εἰκόνων προκύπτουσαν ἀγορίαν.

Τὰ ἔλαφρά μειονεκτήματα τὰ ὅποια ἐμφανίζει τὸ ἔργον τοῦ Ζερβοῦ δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ μειώσουν αἰσθητῶς τὴν μεγίστην ἀξίαν του. Μειονεκτήματα πολὺ σοβαρότερα ἀπαντᾷ τις συχνὰ καὶ εἰς αὐστηρῶς ἐπιστημονικὰ βιβλία. Ἀντιθέτως αἱ ἀρεταὶ τοῦ ἔργου, τόσον ὡς πρὸς τοὺς πίνακας ὅσον καὶ ὡς πρὸς τὸ κείμενον, εἶναι τόσον μεγάλαι, ὥστε νὰ καθιστοῦν ἐπιβαλλομένην τὴν ἀπόκτησιν αὐτοῦ δι' ὅσους ἔχουν ἐνδιαφέρον διὰ τὴν εὐρύτεραν αἰσθητικὴν μόρφωσιν καὶ βαθυτέραν γνῶσιν τῆς ἱστορίας τῆς ἀνθρωπίνης ἐξελίξεως. Πᾶς ἔπαινος ὀφείλεται πρὸς τὸν μοχθήσαντα διὰ τὴν παρουσίαν τοῦ ἀληθῶς μνημειώδους ἔργου καὶ πᾶσα εὐχὴ ἐπιβάλλεται νὰ συνοδεύσῃ τὴν ἐμφάνισίν του διὰ τὴν ὀλοκλήρωσιν τῆς προσπάθειάς.

Ν. ΠΛΑΤΩΝ

Διευθυντὴς τοῦ Μουσείου Ἡρακλείου

Fritz Schachermeyr, *Die ältesten Kulturen Griechenlands*, Stuttgart 1955, σ. 300, Taf. XVI.

Τὰ συνθετικὰ βιβλία τὰ διαπραγματευόμενα βασικά θέματα τοῦ προϊστορικοῦ κύκλου ὠρισμένης περιοχῆς εἶναι πολὺ ὀλίγα· ἀκόμη δὲ ὀλιγώτερα εἶναι ἐκεῖνα τὰ ὅποια, στηριζόμενα εἰς τὴν συγκριτικὴν ἀρχαιολογίαν, πραγματεύονται γενικὸν θέμα διὰ τὴν εὐρεῖαν περιοχὴν τοῦ προϊστορικοῦ κόσμου, κατὰ τρόπον διδακτικὸν τῶν δεσμῶν τῶν διαφορῶν ἐντὸς αὐτοῦ κύκλων καὶ τῆς συνεξελίξεως τοῦ πολιτισμοῦ των. Διὰ τοῦτο τὸ βιβλίον τοῦ S. δέον νὰ χαιρετισθῇ μὲ ἰδιαιτέραν χαράν, διότι πραγματεύεται περὶ τῶν ἀρχαιοτάτων πολιτισμῶν τῆς Ἑλλάδος ἐν τῇ συσχετίσει των μὲ τοὺς ἄλλους συγχρόνους προελληνικοὺς κύκλους. Εἰς τὸ ἔργον δὲν περιελήφθη ὁ κρητομυκηναϊκὸς κύκλος, διότι ἡ ἔκτασις τοῦ θέματος ἐπέβαλλε τὴν χωριστὴν τούτου διαπραγματεύσιν, ἣτις εὐχόμεθα νὰ γίνῃ λίαν προσεχῶς. Ὡς κάτω χρονικὸν ὄριον ἔχει τεθῆ τὸ ἔτος 2000 π. Χ., δηλ. ἡ ἀρχὴ τῶν παλαιότερων ἀνακτόρων τῆς Κρήτης καὶ τοῦ μεσοελλαδικοῦ πολιτισμοῦ.

Καὶ ἦτο πλέον καιρὸς νὰ ἐμφανισθῇ ἐν τοιοῦτον συνθετικὸν ἔρ-

γον, ἀφοῦ ἡ ἀνάγκη συντονισμοῦ τῶν δεδομένων ἐπρόβαλλεν ἐπιτακτική καὶ ἀφοῦ ἤδη βασικαὶ ἐπὶ μέρους δημοσιεύσεις παρεῖχον ἱκανὴν πρὸς τοῦτο βάσιν. Ὁ S., τοῦ ὁποίου ἡ εὐρύτης τῆς ἱστορικῆς καὶ ἀρχαιολογικῆς μορφώσεως, ἰδιαίτερος ὡς πρὸς τοὺς προϊστορικοὺς κύκλους, ἔχει ἤδη ἱκανῶς δοκιμασθῆ μετὰ τὴν ἔκδοσιν τόσων πραγματειῶν, ἦτο εἰς ἓκ τῶν μᾶλλον καταλλήλων ἵνα ἀναλάβουν ἐν τοιοῦτον ἔργον. Καὶ ὀφείλει τις νὰ ὁμολογήσῃ ὅτι ἐπέτυχε μεγάλως τοῦ σκοποῦ του. Φυσικὰ εἰς θέμα τὸ ὁποῖον ἐξακολουθεῖ νὰ εἶναι πάντοτε ὑπὸ μελέτην καὶ εἰς τὸ ὁποῖον τόσοι ἀστάθμητοι παράγοντες παίζουσι σημαντικὸν ρόλον εἶναι ἐπόμενο νὰ βλέπῃ τις ἐπιβαλλομένην τὴν προσωπικὴν σφραγίδα τοῦ διαπραγματευομένου, ἀφοῦ οὗτος προβάλλει τὰς ἰδίας θεωρητικὰς παραδοχάς, τὰς ὁποίας βεβαίως ζητεῖ νὰ στηρίξῃ δι' ὅσον τὸ δυνατόν πληρεστέρων ἐπιχειρημάτων. Πολλοὶ ἐπομένως θὰ διαφωνήσουν ὡς πρὸς ὠρισμένα σημεῖα, ἴσως μάλιστα καὶ ὡς πρὸς βασικὰς γενικὰς ἀπόψεις. Γεγονὸς ὅμως εἶναι ὅτι ἡ εὐρύτης τοῦ πλαισίου ἐντὸς τοῦ ὁποίου ὁ συγγραφεὺς θέτει τὰ διάφορα προβλήματα, θὰ ἐπιτρέψῃ τὴν ἐπὶ ἰσχυρᾶς βάσεως συζήτησιν, ἣτις καὶ θὰ προχωρήσῃ πρὸς ἀσφαλτέρας λύσεις. Ὁ S. ὁμολογεῖ ὅτι ἡ θέσις του ὡς πρὸς τὰ καθ' ἕκαστα προβλήματα εἶναι προκαταρκτικὴ καὶ ὅτι εἶναι δυνατόν νὰ μεταβληθῇ διὰ τῶν δεδομένων τῶν μεγάλων ἀνασκαφῶν, ὡς εἶναι αἱ ὑπὸ τῶν Milojsic διενεργούμεναι εἰς Ὀτζάκι Μαγοῦλαν τῆς Θεσσαλίας, τὰς ὁποίας οὗτος προσωπικῶς παρακολουθεῖ. Σημαντικὸν εἶναι ὅτι τὸ ἀνασκαφικὸν ὑλικόν, ἐπὶ τοῦ ὁποίου ἡ συνθετικὴ μελέτη ἐβασίσθη, ἐπεσκέφθη ὁ ἴδιος κατὰ τὸ πλεῖστον.

Σκοπὸς τοῦ ἔργου ἐτέθη ἡ ὀρθὴ ἀναμέτρησις τῶν βορείων καὶ νοτίων - ἀνατολικῶν συστατικῶν παραγόντων τοῦ Ἑλληνικοῦ στοιχείου κατὰ τὴν παλαιοτάτην προϊστορικὴν περίοδον. Προέλευσις, χαρακτήρ καὶ ἐπίδρασις τῶν παραγόντων τούτων ἐξετάζεται κατὰ τρόπον ἐμπειριστατικόν. Ἰδίως τὸ ὡς αὐτόχθονον πιστευόμενον στοιχεῖον ἀποδεικνύεται ὡς προελθὸν ἀπὸ τὸν κύκλον τοῦ παλαιοτάτου πολιτισμοῦ τῆς Πρόσω Ἀσίας. Βάσις τῆς ἀποδείξεως εἶναι τὸ ἀρχαιολογικὸν ὑλικόν καὶ τὰ διασωθέντα γλωσσικὰ στοιχεῖα ὑπὸ μορφὴν τοπωνυμίων ἢ λέξεων πολιτισμοῦ. Τὰ προβλήματα παραμένουν πάντοτε πολὺ δύσκολα καὶ διὰ τὴν ἀνεπάρκειαν τῆς γνώσεως τοῦ ὑλικοῦ καὶ διὰ τὸ ἐξαιρετικῶς πολύπλοκον τῆς κινήσεως τῶν ρευμάτων διὰ τῶν μεταναστεύσεων ἢ διὰ μεταβιβαζομένων ἐπιδράσεων.

Μία σύντομος ἱστορία τῶν ἀρχαιολογικῶν ἐρευνῶν τῶν σχετικῶν μετὰ τὸν ἐξεταζόμενον κύκλον ἀποτελεῖ μέρος τῆς εἰσαγωγῆς. Ἴσως δὲν θὰ ἔπρεπε νὰ παραλειφθοῦν αἱ ἐρευναι εἰς τὴν Ἀνατολ. Κρήτην (Παλαίκαстро, Μόχλος, Βασιλική, Ψεῖρα, Ἁγία Φωθιά, Χαμαῖζι) καὶ ἡ

ἐξερεύνησις τοῦ θολωτοῦ τάφου ἐν Ἐπιδάφῃ Μεσαρᾶς. Ἐν τῷ μεταξὺ νέα δεδομένα, ἀδημοσίευτα εἰσέτι, προῆλθον ἀπὸ τὴν περιοχὴν Βιάννου, Φαιστοῦ καὶ Μαρωσιάς Σητείας. Δὲν ἐμνημονεύθησαν ἐπίσης αἱ ἐρευναι τῆς Κύπρου καὶ τῆς Κρήτης (ἰδίως τῆς Φαιστοῦ).

Ἀκολουθεῖ ὡς ἄλλο τμῆμα τῆς εἰσαγωγῆς κεφάλαιον διὰ τὴν ὀρολογίαν καὶ χρονολογίαν τῶν προϊστορικῶν περιόδων κατὰ περιοχάς, συνοδευόμενον ἀπὸ ἀντιπροσωπευτικοὺς πίνακας. Εἰς τούτων δίδει τὰ συστήματα ἀπολύτου χρονολογίας κατὰ τοὺς διαφόρους κυριωτέρους μελετητάς, ὅπου διαφαίνεται καθολικὴ ἢ τάσις νὰ βραχυνθῇ ἡ χρονολογία τῶν παλαιότερων περιόδων.

Ὁ S. παρακολουθεῖ ἀκολουθῶς τὴν ἐξέλιξιν εἰς τὴν Ἀνατολήν, εἰς τὴν ζωὴν τῶν «συλλεκτῶν» (καρπῶν, θηραμάτων) τῆς 6ης χιλιετηρίδος καὶ εἰς τὴν τῶν «παραγωγῶν» τῆς 5ης, οἷτινες διανύουν τὸ καθαρῶς λιθικὸν καὶ ἀκολουθῶς τὸ κεραμικὸν στάδιον. Εἰς τὴν Γιάρμω, τὴν Ἰεριχώ, τὴν Κύπρο, τὴν Μερσίνην, εἰς θέσεις δηλ. μακρὰν ἀκόμη τῶν μεγάλων ποταμῶν παρακολουθοῦνται οἱ πρῶτοι συνοικισμοὶ τῆς Πρῶτης Ἀσίας καὶ συσχετίζεται ἡ παράλληλος ἐξέλιξις τῆς βορείας Ἀφρικῆς, ἰδίως τῆς ἄνω κοιλάδος τοῦ Νείλου. Ἡ ἐξέλιξις παρακολουθεῖται περαιτέρω κατὰ τὴν τετάρτην χιλιετηρίδα, ὅπου διὰ πρώτην φορὰν ἐμφανίζεται τὸ μέταλλον, χαρακτηρίζον οὕτω τὴν περίοδον ὡς χαλκολιθικὴν· περιγράφονται αἱ ἀλλεπάλληλοι φάσεις τῆς περιόδου ταύτης καὶ ὁ πρῶτος ἐνδιαφέρων οἰκιστικὸς πολιτισμὸς (μὲ κυρίας φάσεις τῆς Τέλλ Χαλάφ, Ἐλ Ὀμπαῖντ καὶ Οὐρούκ). Εἰς τὴν πνευματικὴν δημιουργίαν δίδει τὴν σφραγίδα ἡ ὑπερεκτίμησις τῆς ἀρχῆς τῆς γυναικείας γονιμότητος καὶ μητροότητος, καὶ ἐπ' αὐτῆς στηρίζεται ὁ θρησκευτικὸς κύκλος τῆς λατρείας θεοτήτων τῆς γονιμότητος καὶ τῆς βλαστήσεως, ὡς καὶ ἡ διαμόρφωσις μητραρχικῶν συστημάτων.

Τόσον παλαιὰ ἀντίστοιχος ἐξέλιξις δὲν ὑπάρχει εἰς τὴν δυτικὴν Μ. Ἀσίαν, τὴν Βαλκανικὴν καὶ τὴν λοιπὴν νοτιανατολικὴν Εὐρώπην, ὅπου στοιχειώδης παραμένει ἡ ἐπιπαλαιολιθικὴ καὶ μεσολιθικὴ φάσις. Ἡ παρατηρουμένη αἰφνηδία πρόοδος μὲ τὴν ἀρχὴν τῆς νεολιθικῆς ἐποχῆς ὀφείλεται λοιπόν, κατὰ τὸν συγγραφέα, εἰς διείσδυσιν ἐκπολιτιστικοῦ ρεύματος ἐξ Ἀνατολῶν καὶ συγκεκριμένως ἐκ τῆς μεσοποταμιακῆς καὶ κίλικιακῆς περιοχῆς, ὡς ἀποδεικνύεται ἀπὸ τὴν παρατηρουμένην τυπολογικὴν ἀντιστοιχίαν εἰς τὴν κεραμικὴν καὶ πηλοπλαστικὴν. Τὴν τελικὴν ἀπόδειξιν τῆς ἐξ ἀνατολῶν διείσδυσεως ταύτης πιστεύει ὅτι φέρουν αἱ συνεχιζόμεναι ἀνασκαφαὶ εἰς Ὀτζάκι Μαγοῦλαν τῆς Θεσσαλίας. Παράλληλον ρεῦμα εἰσδύει ἀπὸ τὴν Β. Ἀφρικὴν εἰς τὴν Ν. Εὐρώπην καὶ τὰς νήσου τῆς Μεσογείου. Ἀμφότερα τὰ ρεύματα δημιουργοῦν τὸν χαρακτηριστικὸν νεολιθικὸν πολιτισμὸν τῆς Εὐ-

ρώπης. Ἀπὸ τὰ εἰσαχθέντα στοιχεῖα εἶναι αἱ λυβαί, ἡ συστροφή ὡς θέμα, ἡ γραπτὴ κεραμεικὴ, χαρακτηριστικὰ σχήματα ἀγγείων καὶ τὰ λεγόμενα προελληνικὰ τοπωνύμια. Γέφυρα μεταβιβάσεως ὑπῆρξεν ἡ Μ. Ἀσία. Ὁ πολιτισμὸς Πρωτοσέσκλου καὶ Σέσκλου ἐξεπήγασαν κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον, ἐνῶ ἐπὶ τῆς Κρήτης ἐγένετο πολλαπλῆ διασταύρωσις ρευμάτων. Πρὸς πίστιωσιν ὁ S. προσάγει ὕλικὸν συγκρίσεως, στηριζομένης εἰς τὰ σχήματα καὶ τὴν διακόσμησιν. Παραδέχεται ἐξ ἄλλου τὴν περαιτέρω διεξόδου τοῦ ρεύματος εἰς τὴν ὑπ' αὐτοῦ ἀποκληθεῖσαν Σεσκλοειδῆ ἐξωτερικὴν ζώνην (παραδουνάβειον, Σερβίας, Ἰταλίας κλπ). Ὁ συγγραφεὺς καταπολεμεῖ τὰ ἐπιχειρήματα ἐκείνων οἱ ὅποιοι πιστεύουν εἰς ἀνεξάρτητον προέλευσιν ἀναλόγων εἰδῶν πολιτισμοῦ· ὑπογραμμίζει ὅτι τοῦτο δὲν εἶναι δυνατόν νὰ συμβαίῃ διὰ τὰ εἰδικῆς μορφῆς προϊόντα. Δὲν θεωρεῖ δὲ ἰσχυρότερον τὸ ἐπιχείρημα τῆς μεγάλης ἀποστάσεως, ἀφοῦ πολλὰ παραδείγματα ὑπάρχουν μεταλαμπαδεύσεως πολιτισμῶν εἰς πολὺ μεγαλυτέρας ἀποστάσεις.

Θὰ ἠδύνατό τις νὰ προβάλλῃ, πιστεύω, ὅτι ἡ σύγκρισις γινομένη βάσει προχείρων σχεδίων καὶ κατ' ἐπιλογὴν ἐξ οὐσιαστικῶς ἀπεράντου ὕλικου, δύναται νὰ ὀδηγήσῃ εἰς ἐσφαλμένα συμπεράσματα, ἐφ' ὅσον δὲν λαμβάνεται ὑπ' ὄψιν αὐτὴ ἡ ἕψη, τὸ χρῶμα καὶ ἡ ἔκφρασις ἐκάστου κύκλου. Τοῦτο φυσικὰ δὲν σημαίνει ἄρνησιν τῆς θέσεως τοῦ S., ἀλλ' ὑπογραμμίζει τὴν ἀνάγκην νὰ βασισθῇ ἡ σύγκρισις εἰς ἐσωτερικὰ καὶ ὄχι τόσον ἐξωτερικὰ στοιχεῖα. Ὁ συγγραφεὺς δίδει κατόπιν ἀνάλυσιν τοῦ πολιτισμοῦ τοῦ Σέσκλου (ὑπὸ τὴν εὐρυτέραν ἔννοιαν) μετὰ τὰς διαδοχικὰς φάσεις του καὶ τὰς τοπικὰς παραλλαγὰς καὶ μᾶς γνωρίζει ἐν ἑκ τῶν κυριωτέρων κέντρων του, μορφῆς πολίχνης, τὸ Σέσκλο. Πραγματεύεται περὶ τῆς ἀρχιτεκτονικῆς, τῶν τάφων, τῆς πηλοπλαστικῆς, τῆς κεραμεικῆς, περὶ τῶν σφραγίδων καὶ τῶν ἐργαλείων χωρὶς νὰ παραλείψῃ νὰ σημειώσῃ ἡ ὁμοιότητα, ἀλλὰ καὶ τὰς διαφορὰς μετὰ τὰ ἀνατολικά, αἵτινες ἀποδεικνύουν αὐθυπόστατον περαιτέρω ἐξέλιξιν. Θεωρεῖ ἀποδεδειγμένην τὴν λατρείαν τῆς θεᾶς τῆς γονιμότητος καὶ τοῦ νεαροῦ ἰθυφαλλικοῦ θεοῦ.

Δεικνύει ἀκολούθως πῶς ὁ νεολιθικὸς πολιτισμὸς τῆς Κρήτης ἀνεπτύχθη διὰ διασταυρώσεων ρευμάτων ἐκ τῆς Β. Ἀφρικῆς, Ἀνατολίας, Ἀνατολῆς καὶ τῆς περιοχῆς πολιτισμοῦ Σέσκλου. Ἴσως θὰ ἦτο ὀρθὸν ἢ μακρὰ ἐξέλιξις τοῦ πολιτισμοῦ τούτου νὰ παρακολουθηθῇ κατὰ φάσεις καὶ νὰ μὴ ἀναζητῆται δι' ἕκαστον στοιχεῖον χωριστὴ προέλευσις, ἀφοῦ ἡ ἐνότης τῆς νεολιθικῆς ἐκφράσεως ἐν Κρήτη εἶναι ἀδι-
αμφισβήτητος. Ὁρθότερον δὲ θὰ ἦτο νὰ ὀρισθῇ σαφῶς ἡ ἔκτασις τοῦ εἴδους τούτου τοῦ νεολιθικοῦ πολιτισμοῦ ἔξω τῆς Κρήτης. Πιστεύω ὅτι εἶναι βασικὸν σφάλμα νὰ ἀποδίδονται εἰς τὸ νεολιθικὸν στοιχεῖον

τὰ προελληνικὰ τοπωνύμια τῆς Κρήτης, ἀφοῦ εἶναι φυσικὸν νὰ ἦσαν φορεῖς τούτων οἱ μεσογειακοὶ οἱ δημιουργήσαντες τὸν μινωικὸν πολιτισμόν· ἄλλως θὰ εἴμεθα ὑποχρεωμένοι νὰ παραδεχθῶμεν ὅτι οἱ τελευταῖοι δὲν ἔδοσαν τοπωνύμια καὶ ὅτι ξένοι πρὸς αὐτοὺς εἶναι αἱ ἀντίστοιχου διαμορφώσεως λέξεις πολιτισμοῦ! Ἡ ὑποτίμησις τοῦ νεολιθικοῦ πολιτισμοῦ τῆς Κρήτης ἀφ' ἑτέρου ἀπέναντι τοῦ πολιτισμοῦ Σέσκλου δὲν εὐσταθεῖ: ἡ κεραμεικὴ παρουσιάζει ποικίλους διακοσμητικούς ρυθμούς καὶ τεχνικάς, αἷανες προοδοποιῶν εἰς πολλοὺς μινωικούς ρυθμούς (Βασιλικῆς, Πύργου, Πιστιῶν, στολιδωτῶν, χαρακτῶν κυκλαδομόρφων κλπ.). Ὑπάρχουν λεπτότατα νεολιθικὰ ἀγγεῖα καὶ ἡ στίλβωσις ἔφθασεν εἰς ἀπαράμιλλον ὕψος. Ἡ ἀρχιτεκτονικὴ ἴσως εἶναι μᾶλλον ἀνεπτυγμένη τῆς τοῦ Σέσκλου. Τὰ λίθινα ἐργαλεῖα ἐμφανίζουν ποικιλίαν καὶ ὁ σφυροπέλεκυς εἶναι γνωστός· ἡ λεπτὴ κατεργασία των ἐξ ἑξαιρέτων λίθων εἶναι ἐνίοτε καταπληκτικὴ. Τὸ εἶδωλον Συλλογῆς Γιαμαλάκη εἶναι πολὺ ἀνώτερον παντὸς θεσσαλικοῦ.

Τὴν διείδυσιν τοῦ ἀνατολικοῦ στοιχείου διὰ μέσου τῆς ζώνης τοῦ πολιτισμοῦ τοῦ Σέσκλου παρακολουθεῖ ὁ S. μέχρι τῆς Σεσκλοειδοῦς ἐξωτερικῆς ζώνης (πολιτισμοὶ Starcevo, Körösch, Kremikoncí, Glavanesti) μὲ τὴν ἄνισον κατανομήν καὶ τὰς σχετικὰς ἰδιορρυθμίας.

Εἰς τὸ δεύτερον μέρος τοῦ βιβλίου του ὁ συγγραφεὺς πραγματεύεται πῶς ἡ ἐξ ἀνατολῶν διὰ τοῦ νότου διείδυσις ἀνέκοψε τὴν περαιτέρω πορείαν τῆς μὲ τὴν συνάντησιν τῶν ἰσχυρῶν πολιτισμῶν πρὸς βορρᾶν Boian καὶ Bandkeramik (ταινιωτῆς κεραμεικῆς), σαφῶς ἀντιδιαστελλομένων ἀπὸ τὰ θέματα διακοσμήσεως χαρακτῆς - κοπιῆς καὶ ταινιῶν μὲ σπείρας καὶ μαιάνδρους καὶ ἀπὸ σχήματα ἀγγείων τελείως διάφορα. Ὁρισμένα στοιχεῖα (μὲ αὐτὰ καὶ ὁ διπλοῦς πέλεκυς) εἰσέδυσαν εἰς τὰς περιοχὰς τούτων ἐκ τῆς σεσκλοειδοῦς ζώνης· εἰς τὸ σύνολον ὅμως οἱ ὡς ἄνω πολιτισμοὶ παρέμειναν ἀνθύπαρκτοι, χαρακτηριστικοὶ τῶν αὐτοχθόνων τῆς Μέσης Εὐρώπης. Ἡ ἀρχὴ των πίπτει εἰς τὸ τέλος τῆς 5ης χιλιετηρίδος.

Κατὰ τὴν νεωτέραν νεολιθικὴν περίοδον μεταξὺ τῶν περιοχῶν τοῦ Δουνάβεως γίνεται ὀλόκληρος σειρὰ ἀλληλεπιδράσεων, τὰς ὁποίας ἀναλύει ὁ συγγραφεὺς. Οἱ ρυθμοὶ κεραμεικῆς γίνονται οὕτω ποικιλώτεροι καὶ μὲ δυναμικώτερον περιεχόμενον. Ἰδίως παρουσιάζεται ὡς ἐνδιαφέρουσα ἡ εἴσοδος εἰς τὴν περιοχὴν τῆς ἐξωτερικῆς Σεσκλοειδοῦς ζώνης νέων σχημάτων, ὡς τῆς ὀπωροδόχης καὶ τοῦ μετὰ κωνικοῦ λαιμοῦ μὲ φουσκωτὴν κοιλίαν δοχείου, καὶ διακοσμήσεων ὡς τῆς θεούσης σπείρας καὶ τῆς συστροφῆς, ἡ ὁποία μετέβαλε τὴν ἐμφάνισιν τῆς κεραμεικῆς καὶ ἐδημιούργησεν εἶδος «κοινῆς» ἀνατολικῆς ταινιωτῆς κε-

ραμεικῆς. Πιθανῶς τοῦτο συνεδυσάσθη μὲ μετακίνησιν τῶν λαῶν τῆς μέσης Εὐρώπης πρὸς τὰ Βαλκάνια, ἧτις φέρει πρὸς, οὕτως εἶπεῖν, διαλεκτικὴν ἀλληλεπίδρασιν.

Ὁ συγγραφεὺς παρακολουθεῖ τὴν διείδυσιν τῶν ἰδιορρυθμιῶν τῆς ταινιωτῆς κεραμεικῆς εἰς τοὺς πολιτισμοὺς Starcevo III (τῆς Σερβίας - Μακεδονίας) καὶ Γαλησοῦ (ΔΝ Θράκης - Χαλκιδικῆς) καὶ ἰδίως εἰς τὸν πολιτισμὸν Διμηνίου, τοῦ τελευταίου διαστελλομένου ἀπὸ τοὺς προηγουμένους ἀπὸ τὴν συνήθη χρῆσιν τοῦ μαιάνδρου εἰς θέματα τοῦ τύπου τοῦ ἀπείρωσ ἐκτατοῦ. Περιγράφεται τὸ κύριον κέντρον τοῦ πολιτισμοῦ, ἡ ἀκρόπολις τοῦ Διμηνίου, οἱ περίβολοι τῶν τειχῶν καὶ τὰ χαρακτηριστικὰ μέγαρα· ὁ τύπος τῶν τελευταίων ὑποστηρίζεται ὅτι ἔφθασεν ἐξ Ἀνατολῶν εἰς τὴν περιοχὴν τοῦ Δουνάβεως καὶ ὅτι ἐκεῖθεν ἐπέστρεψεν εἰς τὴν Ἑλλάδα. Ἡ αὕτη ἐπιστροφή πιστεύεται ὅτι ἐγένετο καὶ ὡς πρὸς βασικά τινα σχήματα καὶ διακοσμήσεις ἀγγείων. Πιθανῆ παρίσταται ἡ ἐκδοχὴ συνασπισμοῦ φυλετικῶν στοιχείων, μεταναστευσάντων ὁμοῦ εἰς Ἑλλάδα καὶ διαμορφωσάντων τὸν νέον πολιτισμὸν. Ἡ προώθησις ὠρισμένου κλάδου των μέχρι Πελοποννήσου φαίνεται βεβαία, ἀλλ' ἡ κυρία περιοχὴ των εἶναι ἡ τῆς Θεσσαλίας - Φθιώτιδος. Παράλληλως βαίνει ὁ πολιτισμὸς τοῦ Ὑπὸ - Σέσκλου. Παρὰ τὴν ἔλλειψιν ἐπαρκῶν στοιχείων ὁ S. παρακολούθησε τὴν πορείαν καθόδου, τὰ παρακλάδια καὶ τὴν ἀκτινοβολίαν.

Τὸ πρόβλημα τῆς μελανῆς στιλπνῆς κεραμεικῆς, ἐμπνευσμένης ἀπὸ τὴν μεταλλοτεχνίαν τῆς Ἀνατολίας, ζητεῖ νὰ λύσῃ μὲ τὴν παραδοχὴν μεταναστεύσεως ἐκ τῆς Μ. Ἀσίας, ἧτις προωθεῖται μέχρι τῆς Σερβίας καὶ δημιουργεῖ τὸν πολιτισμὸν Βίνκα· ἐκ τῆς περιοχῆς ταύτης ἔλκει τὴν καταγωγὴν ἡ τελευταία νεολιθικὴ κεραμικὴ τῆς Ἑλλάδος, ἧτις διατηρεῖ τὴν μεταλλοτεχνικὴν ἐμφάνισιν (περίοδος Γ).

Τὸν πολιτισμὸν τῶν Κυκλάδων τῆς μὲν φάσεως Πηλοῦ συνδέει καὶ θεωρεῖ ὡς προερχόμενον ἐκ Κιλικίας, τῆς δὲ φάσεως Σύρου, ὅπου χαρακτηριστικὰ τὰ πλέγματα σπειρῶν καὶ αἱ θέουσαι σπεῖραι, συνδέει μὲ τὴν βορείαν περιοχὴν Butmir τῆς Βοσνίας, τῆς ἐπαφῆς γενομένης πιθανῶς διὰ θαλάσσης εἰς τὰς Δαλματικὰς ἀκτὰς. Δὲν ἀποκλείει μετανάστευσιν φύλων ἐκ τῆς ὡς ἄνω βορείας περιοχῆς. Τῶν περιόδων τούτων μέρος μόνον τῆς πρώτης χαρακτηρίζει ὡς νεολιθικὴν, τὴν δὲ ἐπομένην ὡς πρωτοχαλκῆν. Ἀναγνωρίζει παράλληλως ἐγκαταστάσεις προσωρινὰς κυκλαδικὰς εἰς τὴν ἠπειρωτικὴν Ἑλλάδα ἐντὸς ὑστερονεολιθικοῦ περιβάλλοντος («κυκλαδικὴν διατάραξιν», ὡς τὴν ἀποκαλεῖ).

Εἰς τὸ τρίτον μέρος τοῦ βιβλίου ὁ συγγραφεὺς ἀπασχολεῖται μὲ τὸν πολιτισμὸν Αἰγαίου - Ἀνατολίας τῆς πρώϊμου χαλκῆς ἐποχῆς, ὅστις

ἔφθασεν εἰς κοινήν μορφήν διὰ τῆς ἀναμίξεως τῶν στοιχείων. Ἡ συχνή χρησιμοποίησις τοῦ μετάλλου δημιουργεῖ νέα εἶδη πολιτισμῶν, εἰς τὰ ὅποια ἡ κεραμεικὴ δὲν ἔχει πλέον τὸν πρωτεύοντα ρόλον. Ἡ ὥθησις ἐδόθη ἀπὸ τὴν Μ. Ἀσίαν διὰ τὴν δημιουργίαν τοῦ πρωτοελλαδικοῦ πολιτισμοῦ μετὰ τὴν χαρακτηριστικὴν μεταλλόμορφον κεραμεικὴν, κατ' ἀρχὰς εἰς τὴν κεντρικὴν Ἑλλάδα, εἶτα εἰς πολὺ εὐρύτεραν ζώνην. Μόνον εἰς τὴν Κρήτην ἡ κεραμεικὴ αὕτη ἐμφανίζεται παραλλήλως μετὰ τὴν γραπτὴν. Ὁ συγγραφεὺς παρακολουθεῖ τὰς ἀντιστοιχοῦς ἐξελίξεις εἰς τὴν Ἀνατολίαν (Τροίαν, Κιλικίαν περιοχὴν Ἰλίου) καὶ ἀντιθέτει τὴν ἐξέλιξιν εἰς τὴν Μεσοποταμίαν (φάσεις Οὐρούκ καὶ Νιζεμντέτ Νάσρ), ὅπου φέρει βασικὴν μεταβολὴν ἢ ἐφευρέσεις τοῦ κεραμευτικοῦ τροχοῦ. Ἡ κοινότης πολιτισμοῦ Αἰγαίου - Ἀνατολίας βασιίζεται εἰς ἐντατικὰς μεταναστεύσεις καὶ ἐμπορικὰς ἐπιμιξίας. Περιγράφεται ἀκολουθῶς ὁ πρώϊμος χαλκοῦς πολιτισμὸς τῆς Μ. Ἀσίας, Ἀνατολίας καὶ Κιλικίας μετὰ τὴν μονόχρωμον κατὰ τὸ πλεῖστον κεραμεικὴν καὶ τὸν ἔντονον οἰκιστικὸν χαρακτῆρά του, ἰδιαίτερος δὲ ὁ τῆς Τρωάδος (Τροίας I - Τροίας V), μετὰ τὰ χαρακτηριστικὰ τείχη καὶ μέγαρα, τὸς πολεμικὰς ἀξίνας καὶ τοὺς ἐκ χρυσοῦ θησαυροὺς καὶ ὁ τῶν γειτονικῶν νήσων (Λέσβου, Λήμνου), εἶτα δὲ ὁ τρόπος ἐξαπλώσεώς των εἰς τὸ Αἰγαῖον (ἰδίως Κυκλάδας) καὶ τὴν βόρειον Ἑλλάδα. Αἱ μορφαὶ τοῦ κοινοῦ τούτου πολιτισμοῦ εἰς τὰς Κυκλάδας, τὴν Στερεὰν καὶ τὰς Ἰονίους νήσους ἀποτελεῖ τὸ θέμα τῶν ἀκολουθούντων κεφαλαίων. Ἡ ἐξάπλωσις καὶ ἀκτινοβολία τοῦ Κυκλαδικοῦ Πολιτισμοῦ περιγράφεται μετὰ ἀκρίβειαν, ὡς καὶ ἡ ἰδιοτυπία του παρὰ τὰς διαφόρους ἐπιδράσεις τὸν κύριον ρόλον ἀσκοῦν ἡ Σῦρος καὶ ἡ Ἀμοργός. Παρακολουθοῦνται αἱ διάφοραι φάσεις τοῦ πρωτοελλαδικοῦ πολιτισμοῦ τῆς ἡπειρωτικῆς Ἑλλάδος μετὰ τὴν «Κυκλαδικὴν διατάραξιν», προσλαμβάνοντες τὸν εἰδικὸν αὐτοῦ χαρακτῆρα μετὰ τὴν ἔναρξιν τῆς δευτέρας φάσεως, καὶ ἀναλύονται αἱ ἐπιδράσεις τῆς Ἀνατολίας καὶ τῶν Κυκλάδων, αἱ ἐπιβιώσεις τοῦ θεσσαλικοῦ πολιτισμοῦ, καὶ ἡ εἰσαγωγὴ στοιχείων ἐκ τῆς Β. Ἀφρικῆς διὰ τῆς Κρήτης τόσον εἰς τὴν ἀρχιτεκτονικὴν, τὴν πλαστικὴν ἢ γλυπτικὴν, μεταλλοτεχνίαν καὶ τὴν κεραμεικὴν ὅσον καὶ εἰς τὰ ταφικὰ ἔθιμα. Ἐμπόριον καὶ βιοτεχνία προσειτέθησαν νῦν εἰς τὴν κατ' ἀρχὰς μονομερῆ γεωργικὴν ἀπασχόλησιν.

Ἐνδιαφέρον παρουσιάζει ἡ παρακολούθησις τῆς εἰσόδου τοῦ πρώτου ἰνδοευρωπαϊκοῦ φυλετικοῦ στοιχείου εἰς τὴν βόρειον καὶ εἶτα καὶ τὴν λοιπὴν Ἑλλάδα (πλὴν τῶν νήσων καὶ τῆς Κρήτης). Ὁ πολεμικὸς νομαδικὸς λαός, βιαίως ἐγκατασταθεὶς, φέρει τὴν καταστροφὴν εἰς τὸν πρωτοελλαδικὸν πολιτισμὸν καὶ εἰσάγει ὡς νέα στοιχεῖα, τὸν πολεμικὸν σφυροπέλεκυν καὶ τὴν χαρακτηριστικὴν σχοινοδιακό-

σμητον ἢ γραπτὴν τεκτονικὴν κεραμεικὴν, ἴσως δὲ καὶ τὸν ἵππον.

Εἰς τὴν περιγραφὴν τῆς ἐξελίξεως τῆς πρώτης χαλκῆς ἐποχῆς τῆς Κρήτης ὁ S. μὲ δισταγμὸν ἀναφέρει τὴν συνύπαρξιν τῆς ὑπονεολιθικῆς φάσεως εἰς τὴν κεντρικὴν Κρήτην μὲ τὴν πρωτομινωικὴν I τῆς ἀνατολικῆς. Ὁμιλεῖ περὶ τῶν τοπικῶν παραλλαγῶν, αἱ ὁποῖαι δημιουργοῦν πολλοὺς ρυθμοὺς (τὴν μὲ στιλβωτὴν διακόσμησιν, τὸν ρυθμὸν Πύργου, τὴν τεφρὰν χαρακτὴν τύπου Πηλοῦ, τὴν γραπτὴν τοῦ Ἀγ. Ὀνουφρίου), μεταβατικούς πρὸς τοὺς ἀνακτορικούς μινωικούς, καὶ ἀποδεικνύουν διασταύρωσιν ἐπιδράσεων. Τὸ ἰθαγενὲς στοιχεῖον δίδει πάντως τὸν κύριον τόνον. Τὴν δευτέραν φάσιν χαρακτηρίζει ὡς συμπηγνύουσιν τὰ διάφορα στοιχεῖα: κυριαρχοῦν ἡ ἐξέλιξις τοῦ γραπτοῦ καὶ τὰ κηλιδωτὰ στίλβοντα ἀγγεῖα (ρυθμὸς Βασιλικῆς), μὲ ἤδη ιδιότυπα τολμηρὰ σχήματα. Πιστεύει ὅτι ἡ σπεῖρα παραμένει εἰσέτι ἄγνωστος (πρὸς βλ. ὅμως τὴν λιθίνην πυξίδα τῆς Μαρωνιαῆς), καὶ ὅτι ἡ κεραμεικὴ δὲν φθάνει εἰς πλήρη ἀπόδοσιν λόγῳ τῆς τροπῆς πρὸς τὴν τεχνικὴν τῶν λιθίνων (ὑπερβολικὸν συμπέρασμα, ἂν κρίνη τις ἀπὸ τὸ ἐξαίρετον τῆς προμνημονευθείσης κεραμεικῆς). Ὁ S. ἀφ' ἑτέρου ἐξαίρει ὡς ἀπαράμιλλον τὴν τεχνικὴν τῶν λιθίνων ἀγγείων καὶ ἐφιστᾷ τὴν προσοχὴν εἰς τὴν ιδιοτυπίαν τῆς ἀρχιτεκτονικῆς καὶ πηλοπλαστικῆς. Τὴν γένεσιν τοῦ θόλου εἰς τὴν ταφικὴν ἀρχιτεκτονικὴν ἀνάγει εἰς ἐπίδρασιν τῆς Β. Ἀφρικῆς ὁμιλεῖ ἐπίσης περὶ τῶν παραλλήλων ἐπιδράσεων τῆς Αἰγύπτου, Μεσοποταμίας καὶ τῶν Κυκλάδων. Τὴν ἐμψύχωσιν τῆς διακοσμητικῆς μὲ σπεῖρας καὶ καμπύλας κατὰ τὴν τρίτην φάσιν ἀποδίδει εἰς τὴν ἐπίδρασιν τῶν Κυκλάδων ἢ ἔξαரசίς της γίνεται μὲ τὴν «ἀνοικτὴν ἐπὶ σκοτεινοῦ» τεχνικὴν. Αἱ τάσεις συστροφῶν καὶ περιστροφῶν, ὡς καὶ ὁ μαίανδρος, τὰ ὁποῖα ἐπικρατοῦν ἤδη εἰς τὴν σφραγιστικὴν, ἀποδίδονται εἰς ἐπιδράσεις κατερχομένας ἐκ τῶν Βαλκανίων. Αἱ ἔξωθεν ὅμως ἐπιδράσεις βοηθοῦν εἰς τὴν ἀνάπτυξιν ἑνὸς λίαν κεκινημένου παραστατικοῦ καὶ διακοσμητικοῦ κόσμου, ἰδιαίτερος ἐπιδίδοντος εἰς τὴν σφραγιστικὴν καὶ τὴν πολύχρωμον πλέον κεραμεικὴν. Ἡ κρητικὴ δημιουργία ἀποκτᾷ οὕτω αὐτοτέλειαν, ἣτις λαμπρῶς ἐκδηλοῦται εἰς τὰς ἀκολουθούσας ἀνακτορικὰς φάσεις.

Ὁ S. θὰ εἶδει νὰ ἀντιμετωπίσῃ, ἢ τοῦλάχιστον νὰ μνημονεύσῃ, τὸς ἀπόψεις τοῦ Doro Levi, αἵτινες ἐβασίσθησαν ἐπὶ θαυμασίων στροματογραφικῶν δεδομένων ἐν Φαιστῶ, καὶ αἵτινες ἐνεφανίσθησαν εἰς προκαταρκτικὰς δημοσιεύσεις εἰς τὸ Bollettino d'Arte τῶν τελευταίων ἐτῶν. Κατὰ τὰς ἀπόψεις ταύτας ἡ Πρωτομινωικὴ ἐποχὴ μὲ τὰς τρεῖς φάσεις της δὲν ὑπῆρξεν· αἱ φάσεις εἶναι ἀπλῶς ποικιλίαι τοπικῶν ρυθμῶν ἐντὸς τῆς πρώτης ἀνακτορικῆς περιόδου, διαδεχομένης ἀπ' εὐθείας τὴν νεολιθικὴν ἐποχὴν.

Ὁ συγγραφεὺς συνδέει μὲ τὴν ἐξάπλωσιν τοῦ μεγαλιθικοῦ πολιτισμοῦ ἀπὸ τὴν Β. Ἀφρικὴν εἰς τὰς νήσους τῆς Δυτ. Μεσογείου, τὴν Ἰσπανίαν, Βρετάννην καὶ Βρεταν. Νήσους τὴν ἐμφάνισιν ὠρισμένων θολωτῶν ἢ μεγαλιθικῶν κατασκευῶν ἐπὶ τῆς Κρήτης, Παλαιστίνης, Τίρυνθος κλπ. Ἡ χρησιμοποίησις τούτων διὰ τὰς ταφὰς καὶ διὰ τὴν λατρείαν ἀποδεικνύει ὅτι τοιαῦται μορφαὶ δὲν ἦσαν ἀπαραίτητα εἰς τὴν οἰκιστικὴν ἀρχιτεκτονικὴν εἰς χώρας ἔνθα τὸ ξύλον ἦτο ἄφθονον.

Συγκεφαλαιῶνων τὰ συμπεράσματά του διὰ τὴν πρώϊμον χαλκῆν ἐποχὴν παρατηρεῖ ὅτι, παρὰ τὰς τοπικὰς ἰδιοτύπους ἐξελίξεις, εἶχεν ἀποτελεσθῆ εἰς κοινὸς αἰγαιοανατολι(α)κὸς πολιτισμὸς (περιλαμβάνων καὶ τὴν Κιλικίαν), βασιζόμενος εἰς τὴν ἐθνικὴν κοινότητα καὶ τὴν διὰ τῆς ἀνατολικῆς Μεσογείου ἐπικοινωνίαν. Ἰσχυρὸς ὡς ἦτο δὲν διεσπάρθη διὰ τῶν ἐκ βορρᾶ μετακινήσεων καὶ διὰ τῶν ἀτομικῶν ἐξελίξεων. Ἡ διάσπασις ἐγένετο μόνον μὲ τὴν κάθοδον ἰσχυρῶν ἰνδοευρωπαϊκῶν στοιχείων περὶ τὸ 2000 π. Χ., τὰ ὅποια διὰ πρώτην φορὰν δημιουργοῦν ἑλληνικὸν πολιτισμόν. Μόνον ἡ Κρήτη διέφυγεν τὴν κατάχωσιν καὶ ἐξηκολούθησε τὸν ἴδιον αὐτῆς καταπληκτικὸν δρόμον.

Εἰς τὸ τελευταῖον (τέταρτον μέρος) τοῦ βιβλίου του ὁ S. ἐξετάζει τὸν κόσμον ζωῆς τοῦ παλαιοαιγαιοκοῦ κύκλου ὡς βάσιν ἀναπτύξεως τοῦ κατόπιν ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ καὶ ὡς ἓνα τῶν κυρίων δύο συνθετικῶν παραγόντων του (τοῦ ἄλλου ὄντος ἰνδοευρωπαϊκοῦ). Ὁ ἀρχικὸς κύριος φορεὺς ἦτο ὁ μεσογειακὸς ἀνθρωπολογικὸς τύπος, ὅστις διεμορφώθη περαιτέρω μὲ διασταυρώσεις. Παραγωγικὴ βάσις ζωῆς μὲ βάσιν τὴν καλλιέργειαν τῆς γῆς, ἄγουσα εἰς μητραρχικὸν κοινωνικὸν σύστημα, καὶ κοινότης ἰδιοτύπου γλώσσης χαρακτηρίζουν τὸν κύκλον. Ὁ συγγραφεὺς ἀναλύει τὴν θρησκείαν ὡς προελθοῦσαν ἐξ αὐτῆς τῆς βάσεως τῆς ζωῆς, τῆς γονιμότητος τῆς γῆς καὶ τῆς ἐξάρσεως τοῦ θήλεος. Ἡ ἐν τῇ γῇ ὠρίμανσις τῶν καρπῶν φέρει τὴν χθονίαν λατρείαν, ἐπιταθεῖσαν διὰ τῆς τότε ἐν ἐξελίξει εὐρισκομένης γεωλογικῆς κρίσεως τῆς αἰγαιακῆς περιοχῆς. Διὰ τοῦ διαχωρισμοῦ καὶ διανομῆς τῶν λειτουργιῶν τῆς θεότητος προέρχεται βαθμηδὸν μία πολυθεΐα ἢ πολυμορφία μιᾶς θεᾶς, ἀναγνωριζομένης εὐκόλως εἰς τὸν παραστατικὸν κύκλον τὰς ἐπιβιώσεις καὶ τὸ μέγα πλῆθος τῶν ὀνομάτων τῆς θεότητος. Ὁ νεαρός, θεὸς τῆς βλαστήσεως, καὶ ἡ νεαρὰ κόρη, θεὰ τῆς βλαστήσεως, λατρεύονται μὲ τὸ ἱερὸν δράμα τῆς διαδοχῆς τῶν ἐποχῶν. Τὸ λειτουργικὸν καὶ λειτουργικὸν τῆς θρησκείας ἐξελίσσεται ἀπὸ τὰς ἀντιλήψεις ταύτας, ὡς ἐκ τούτων ὀρίζεται καὶ ἡ μορφή καὶ ἡ θέσις τῶν ἱερῶν καὶ τῶν συμβόλων.

Καίτοι ἐκφεύγει τοῦ θέματος τοῦ βιβλίου του ἡ διαπραγματεύσις

τῶν ἐπιβιώσεων τῶν λοιπῶν μὴ θρησκευτικῶν στοιχείων, ὁ συγγραφεὺς ἀναφέρει τινὰ τῶν κυριωτέρων στοιχείων (τὸν οὐρμπανισμόν καὶ τὸ οἰκιστικὸν πνεῦμα, τὴν κλίσιν πρὸς τὴν πλαστικὴν καὶ τὴν ρωπογραφίαν, τὴν χαρὰν τοῦ χρώματος, τὴν ἀγάπην τῆς κηπευτικῆς, τὴν κλίσιν εἰς τὴν μουσικὴν, τὴν ἔξαρσιν τῆς γυναικὸς κλπ). Δέον ὅμως νὰ παρατηρηθῇ ἐνταῦθα ὅτι οὔτε ἡ κλίσις πρὸς τὸ πλαστικὸν ὑπῆρξεν ἰσχυρὰ εἰς τὸν αἰγαιακὸν κύκλον οὔτε ἡ κλίσις πρὸς τὸ γραφικὸν εἰς τὸν ἑλληνικὸν καὶ τὴν ἀντιδιαστολὴν ταύτην δὲν τονίζει, ὡς θὰ ἔπρεπεν, ὁ S.

Τὸ βιβλίον κλείει μὲ τὴν διαπραγμάτευσιν τοῦ αἰγαιακοῦ γλωσσικοῦ στοιχείου ὡς βάσεως τοῦ ἑλληνικοῦ. Περιγράφει τὴν μορφήν καὶ διασπορὰν τοῦ ὑλικοῦ τῶν τοπωνυμίων, παρέχων καὶ πέντε διαγραμματικούς χάρτας καὶ ἐκθέτει τὰς ἀπόψεις τῶν Kretschmer καὶ Brandenstein. Ἡ κάλυψις τῆς περιοχῆς τοῦ ἀνατολικοῦ - αἰγαιακοῦ πολιτισμοῦ μὲ τὰ προελληνικὰ τοπωνύμια θεωρεῖται ἀποδεικτικὴ. Ἡ ἐξάπλωσις των θὰ ἐγένετο ὄχι μόνον κατὰ τὴν νεολιθικὴν ἢ χαλκολιθικὴν περίοδον, ἀλλὰ καὶ κατὰ τὴν πρωτοχαλκῆν, κατὰ τὸν S., καὶ προωθήθη μέχρι τῆς σερκλοιδοῦς ἐξωτερικῆς ζώνης. Ἡ κατάχωσις των ἀπὸ τὰ ἐκ βορρᾶ κατελθόντα Ἰνδοευρωπαϊκὰ στοιχεῖα δὲν ἦτο πλήρης, ἢ γλῶσσα ὅμως μετεβλήθη καὶ παρέμειναν μόνον λέξεις τινες πολιτισμοῦ, καὶ εἰς ὠρισμένας περιοχὰς ἀνάμικτα γλωσσικὰ ἰδιώματα (ἰδίως εἰς τὴν Μ. Ἀσίαν καὶ εἰς τὴν Κρήτην, ὅπου διεμορφώθη ἡ ἑτεοκρητικὴ γλῶσσα). Ἐπωφελεῖται ὁ συγγραφεὺς ἵνα ὁμιλήσῃ περὶ τῶν κρητικῶν γραφῶν καὶ τῆς τελευταίως γενομένης ἀποκρυπτογραφήσεως τοῦ συστήματος Β, καίτοι ταῦτα ὑπερβαίνουν τὸ χρονικὸν πλαίσιον τοῦ βιβλίου του. Τὸν ἐνδιαφέρει σχετικῶς τὸ προερχόμενον ἐξ αἰγαιακῆς ἐπιδράσεως ὑλικόν. Συμπεράσματα περὶ τῆς γλώσσης εἶναι δυνατὸν νὰ ἐξαχθοῦν ἀπὸ τὴν Ἑτρουσκικὴν, Λυκιακὴν, Λυδικὴν γλῶσσαν, ἀποδεικνύοντα διάφορον διάρθρωσιν ἐκείνης τῆς ἑλληνικῆς, ἣτις στηρίζεται πολὺ εἰς τὸ κλιτικόν. Ὁ συγγραφεὺς ὑποστηρίζει τὴν δυνατότητα συνυπάρξεως καὶ ἄλλων γλωσσῶν, ἀνηκουσῶν εἰς τὴν αὐτὴν γλωσσικὴν οἰκογένειαν, καὶ ἄλλων χαλαρώτερον συνδεομένων (τῆς λελεγιακῆς, ἴσως συγγενοῦς τῆς χαττιτικῆς, τῶν γλωσσῶν τῶν φύλων τῆς ταινιωτῆς κεραμεικῆς, τῶν πρωτολιβυκῶν καὶ τῶν πρωτοἰνδοευρωπαϊκῶν). Ἐξετάζεται τέλος τὸ πρόβλημα τοῦ βαθμοῦ συγγενείας τῆς αἰγαιακῆς γλώσσης μὲ τὰς ἄλλας γλώσσας τοῦ περιβάλλοντος κύκλου καὶ ἀναγνωρίζεται ἡ παμπαλαία βασικὴ συγγένεια μὲ τὰς γλώσσας τῆς Εὐρώπης, τῆς Ἀνατολῆς, τοῦ Καυκάσου. Αἱ Ἰνδοευρωπαϊκαὶ καὶ σημιτικαὶ δηλ. γλῶσσαι εἶναι δυνατὸν νὰ προῆλθον δι' ἐξελίξεως ἐκ κοινῆς παλαιότητας γλώσσης τοῦ προσκολλητικοῦ (agglutinierende) τύπου ἐξ ἧς προέκυψαν καὶ αἱ αἰγαιακαί.

Τὸ βιβλίον τοῦ S. ἐκπληροῖ ἄριστα τὸν σκοπὸν του, νὰ δώσῃ ἐπο-
πτεῖαν τοῦ συνόλου τῆς ἐξελίξεως καὶ κινήσεως τῶν ἐκπολιτιστικῶν
ρευμάτων τῆς ἀνατολικῆς - αἰγαιακῆς κοινότητος, νὰ διατυπώσῃ τὰ
πρῶτα γενικὰ συμπεράσματα καὶ νὰ ἐκφέρῃ τὰς κυριώτερας ἐργαζομέ-
νας ὑποθέσεις, αἵτινες μὲ τὴν πρόοδον τῶν γνώσεών μας, ὡς λίαν πι-
θαναί, εἶναι δυνατὸν νὰ ἀποδειχθοῦν ὅτι ἀποδίδουν τὴν ἱστορικὴν
πραγματικότητα. Ἡ συστηματικότης καὶ ἡ σαφήνεια εἶναι κύρια ἀρε-
ταὶ τοῦ ἔργου, τὸ ὁποῖον εἶναι καλῶς ἀρχιτεκτονημένον, ἂν ἐξαιρέση-
τις ὅτι ἡ νεολιθικὴ καὶ πρωτοχαλκῆ Κρήτη ἐτέθησαν εἰς μᾶλλον δευ-
τερεύουσιν μοῖραν, ἐνῶ ἐξ αὐτῶν ἐξεπήγαγεν ὁ μέγας μινωικὸς πολι-
τισμὸς. Εἰς πλεῖστα ὅσα σημεῖα αἱ γνώμαι τοῦ S. συμπίπτουν μὲ τὰς
γνώμας ἄλλων προϊστοριολόγων, καὶ μάλιστα τοῦ ἐξαιρετοῦ Milošević.
Ὁ τελευταῖος ὅμως φαίνεται διαφωνῶν ὡς πρὸς τὸ κύριον σημεῖον
τῆς θέσεως τοῦ συγγραφέως, τὴν ἰσχυροτάτην συμβολὴν τῆς ἐξ ἀνατο-
λῆς διεισδύσεως εἰς τὴν διαμόρφωσιν τῶν νεολιθικῶν πολιτισμῶν τῆς
Βαλκανικῆς, τὴν ἐκτεταμένην ἀκτινοβολίαν τῶν ἐκεῖθεν ρευμάτων καὶ
τὴν δραστηριότητά των ἐπὶ τῆς ἐξελίξεως τῶν μεγάλων πολιτισμῶν τῆς
κεντρικῆς καὶ ἀνατολικῆς Εὐρώπης, μάλιστα τοῦ πολιτισμοῦ τῆς ται-
νωτῆς κεραμεικῆς. Περὶ τοῦ ἀσθενοῦς σημείου τῶν ἀποδείξεων τοῦ
συγγραφέως ἐγένετο ἀνωτέρω λόγος. Ἐνταῦθα θὰ ἔδει νὰ προσθέσω
ὠρισμένα παρατηρήσεις ἐπὶ τῶν συσχετίσεων τῶν διαφόρων περιό-
δων κατὰ περιοχὰς ἢ μᾶλλον νὰ διατυπώσω ἀπορίας τινάς, εἰς τὰς
ὁποίας θὰ ἠδύνατο νὰ δώσῃ ἀπάντησιν ὁ ἀναμφιβόλως πολὺ εἰδικώ-
τερος ἐμοῦ εἰς τὴν συγκριτικὴν μελέτην τῶν περιοχῶν τοῦ αἰγαιακοῦ
κύκλου S.

Ἐπὶ τῆς ἀποδείξεως ὅτι ἡ φάσις Σύρου τῶν Κυκλάδων
ἀντιστοιχεῖ μὲ τὴν ΠΜΙΙ περίοδον τῆς Κρήτης ἀγγεῖα λίθινα μὲ πλέγ-
ματα σπειρῶν, χρυσαῖ ταινίαι μὲ ζῶα, κ. ἄ. ἀπαντοῦν εἰς ἀμφοτέρας
τὰς περιοχὰς κατὰ τὴν περίοδον ταύτην. Ἡ «Κυκλαδικὴ διατάραξις»
θὰ ἔδει λοιπὸν νὰ χρονολογηθῇ τοῦλάχιστον εἰς τὴν ἀρχὴν τῆς φάσεως
ταύτης καὶ ἐπομένως νὰ καταβιβασθῇ ἔτι μᾶλλον ἢ ἀρχὴ τοῦ χαλκοῦ
ἑλλαδικοῦ (Πρωτοελλαδικοῦ) πολιτισμοῦ. Τοῦτο εἶναι σύμφωνον μὲ
τὴν ἀνεύρεσιν ΠΕ ἀγγείων τύπου σαλτσιέρας εἰς τὰ σύνολα κτερισμά-
των τινῶν τῶν κυκλαδικῶν τάφων φάσεως Σύρου. Ἡ κυκλαδικὴ
φάσις Πηλοῦ συμπίπτει ὡς ἀπεδείχθη μὲ τὴν ΠΜΙ, ἀφοῦ μετὰ ἀγ-
γείων τοῦ ρυθμοῦ Πύργου εὐρέθησαν ἀγγεῖα τῆς φάσεως ταύτης ἐπί-
σης μέρος τῆς περιόδου συμπίπτει, φαίνεται, μὲ τὴν φάσιν Γ τοῦ νεω-
τέρου νεολιθικοῦ πολιτισμοῦ τῆς ἠπειρωτικῆς Εὐρώπης, ὡς ἀπέδειξεν
ἡ κοινὴ μεταλλόμορφος κεραμεικὴ, ὡς καὶ ἡ μετὰ στιλβωτῶν διακο-
σμῆσεων. Ἄν ἡ φάσις αὕτη διαδέχεται πράγματι τὴν τοῦ Διμινίου, ἢ

τελευταία θὰ ἦτο δυνατόν νὰ θεωρηθῆ ὡς καλύπτουσα τὴν ἀρχὴν τῆς ΠΜΙ περιόδου, ἀφοῦ τὰ σχήματα τοῦ ἐπὶ ποδὸς ἀνοικτοῦ ἀγγείου καὶ τοῦ σφαιρικοῦ μετὰ κωλουροκωνικοῦ λαιμοῦ εἶναι κοινά. Ἡ σχέσις, τῆς δευτέρας βαθμίδος τοῦ κυκλαδικοῦ πολιτισμοῦ μὲ τὴν βοσνιακὴν περιοχὴν (Butmir) θὰ ἔδει νὰ ἐξετασθῆ μὲ τὸ νέον πρίσμα μιᾶς ἱκανῶς χαμηλοτέρας χρονολογίας. Γενικῶς θὰ ἔδει νὰ ἐξαρθῆ τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ χολκοῦς πολιτισμὸς προηγεῖται κατὰ μίαν φάσιν εἰς τὴν Κρήτην καὶ τὰς Κυκλάδας καὶ ὅτι πιθανῶς ἐκ τῶν περιοχῶν τούτων προῆλθεν ἡ μεταλλοτεχνικὴ ἐμφάνισις τῆς κεραμεικῆς τῆς νεολιθικῆς φάσεως Γ καὶ τῆς ἀκολουθούσης πρωτοελλαδικῆς.

Τὸ δεύτερον σημεῖον ἐπὶ τοῦ ὁποίου εἶναι ἀναγκαία μία ἐξήγησις εἶναι τὸ ἀκόλουθον: ὁμολογεῖται ὅτι οἱ φορεῖς τοῦ πρώτου χαλκοῦ πολιτισμοῦ διέδωσαν τὰ προελληνικὰ τοπωνύμια εἰς περιοχὰς εἰς τὰς ὁποίας ὁ χαλκολιθικὸς πολιτισμὸς τῆς Ἀσίας δὲν εἶχεν ἐπεκταθῆ, ὡς εἰς τὴν Μ. Ἀσίαν· εἶναι ἐξ ἄλλου γνωστὸν ὅτι μὲ τὴν ἀκτινοβολίαν τοῦ κρητικοῦ πολιτισμοῦ εὔρον καταπληκτικὴν διάδοσιν ὄχι μόνον τὰ τοπωνύμια, ἀλλὰ καὶ πλῆθος λέξεων πολιτισμοῦ. Αἱ ἀποικίσεις, τὸ ἐμπόριον, αἱ ἀναζητήσεις πρώτων ὑλῶν ἔφερον τὰ τοπωνύμια ταῦτα εἰς λίαν ἐκτεταμένην ζώνην. Τὰ συγγενῆ φῦλα ἐξ ἄλλου τοῦ κυκλαδικοῦ - ἀνατολι(α)κοῦ πολιτισμοῦ διέδωσαν ταῦτα εἰς ἄλλην παράλληλον, πολλάκις ὁμῶς συμπίπτουσαν ζώνην. Δεκτῶν γενομένων τῶν δεσμῶν συγγενείας τὰ ὁποῖα ἦνωνον τὰ φῦλα ταῦτα τοῦ μεσογειακοῦ κύκλου μὲ τὰ παλαιὰ φῦλα τῆς Μεσοποταμίας, δὲν εἶναι δύσκολον νὰ ἐρμηνευθῆ ἀντίστοιχος ἐπέκτασις εἰς τὴν περιοχὴν τῆς πρόσω Ἀσίας. Ποία ὑπάρχει τότε ἀπόδειξις ὅτι ἡ κυρία διάδοσις τῶν τοπωνυμίων ἀνάγεται εἰς τὴν νεολιθικὴν ἐποχὴν καὶ ὅτι φορεῖς τῆς ἦσαν τὰ διάφορα, ἀλλ' ἑτερογενῆ νεολιθικὰ φῦλα; Τοῦτο εἶναι πολὺ ὀλιγώτερον πιθανὸν ἢ ἂν λάβῃ τις ὑπ' ὄψιν τὴν σχετικῶς ἀραιὰν διασπορὰν τῶν τοπωνυμίων τούτων εἰς τὴν περιοχὴν τῶν κεντρικῶν καὶ βορείων νεολιθικῶν πολιτισμῶν τῆς Βαλκανικῆς. Οἱ χάρται δὲν εἶναι δυνατόν νὰ εἶναι ἀποδεικτικοί, διότι ἀναλόγους χάρτας διασπορὰς χρησιμοποιοῦντες ἄλλοι ἔφθασαν εἰς ὅλως διάφορα συμπεράσματα. Ἄς λάβωμεν δὲ ὑπ' ὄψιν ὅτι οὐδὲν ἀπολύτως γνωρίζομεν περὶ τῶν γλωσσῶν τῶν διαφόρων νεολιθικῶν λαῶν τῆς Βαλκανικῆς, ἵνα στηρίξωμεν συμπεράσματα. Συγγένειαι στοιχείων πολιτισμοῦ δὲν ἀποδεικνύουν καὶ ἐθνικὰς ἢ γλωσσικὰς συγγενείας. Θὰ ἦτο δὲ ἄτοπον νὰ προσπαθῆσωμεν νὰ ἀποδείξωμεν τὸ ἄγνωστον διὰ τοῦ ἀγνώστου.

Ἰούνιος 1956

N. ΠΛΑΤΩΝ